

МІНСКІЯ КНІГАЗБОРЫ Ў ПАЧАТКУ 1919 г.: НЕКАТОРЫЯ ЗАЎВАГІ ПАВОДЛЕ АРХІЎНЫХ ДАКУМЕНТАЎ

Освещаются вопросы из истории минских книжных собраний начала 1919 г., которые были накоплены частными или общественными стараниями с разными целями – коллекционными, просветительскими, учебными – и свидетельствовали о развитии давней, еще досоветской книжной культуры, ее уровне и влиянии на общество.

Невялікі адрэзак часу ў гісторыі кніжнай справы Беларусі, пачынаючы з 1918 г. і да заключэння 18 сакавіка 1921 г. Рыжскага пакта, застаецца яшчэ даволі слаба даследаваным. Калі, напрыклад, у вучэбным дапаможніку М.І. Пакала «История библиотечного дела в БССР» (1986) змяшчаецца пэўны раздзел, прысвечаны перыяду 1917–1920 гг.¹, то ў сучасным выданні Н.Ю. Бярозкінай «Библиотеки и распространение научных знаний в Беларуси (XVI–XX вв.)» (2011), як і ў калектыўнай манаграфіі «Гісторыя беларускай кнігі (т. 2: Кніжнасць новай Беларусі (XIX–XXI стст.); 2011), гісторыя кнігазбораў Беларусі гэтага часу зусім не закранаецца. Некаторыя аспекты кнігавыдавецкай справы ў 1917–1921 гг. асвятляюцца ў гістарычным

³⁶ Общее собрание... от 4 февраля 1917 г. Протокол № 2. § 59. С. 48.

¹ Гл. старонкі 60–68.

нарысе А.А. Волка і А.І. Раковіча «Книгоиздательское дело в Белоруссии» (1977)², у сучасных выданнях: вучэбным – «Гісторыя беларускай кнігі» Л.І. Доўнар (2012)³, а таксама названай манаграфіі – «Гісторыя беларускай кнігі (т. 2: Кніжнасць новай Беларусі (XIX–XXI стст.))»; (2011)⁴. Аднак да раскрыцця цэласнай карціны кніжнай справы ў Беларусі ў 1918–1921 гг. яшчэ далёка. Бо і час складаны – ваенны, трагічны для лёсаў кнігазбораў, палітычна і тэрытарыяльна нестабільны для дзяржаўнасці Беларусі⁵.

Тым большую каштоўнасць маюць архіўныя дакументы адпаведнага перыяду. У нашым выпадку для асвятлення некаторых пытанняў з гісторыі мінскіх кнігазбораў у пачатку 1919 г. пэўную цікавасць уяўляюць матэрыялы, што захоўваюцца ў Дзяржаўным архіве Мінскай вобласці, – гэта інвентарныя вопісы маёмасці бібліятэк розных устаноў і арганізацый; вопісы кніг, якія знаходзіліся ў распараджэнні Бібліятэчнай камісіі гарадскога аддзела народнай адукацыі; спісы размеркавання літаратуры; лісты аб перадачы бібліятэк; пратаколы пасяджэнняў Выканкама і Прэзідыума Савета рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў г. Мінска; пастановы аб муніцыпалізацыі кніжнай справы, арганізацыі кніжнага гандлю; прашэнні аб адмене муніцыпалізацыі і інш. Гэтыя дакументы дазваляюць прыадкрыць менавіта тыя змены ў галіне кніжнай справы, што адбываліся ў выніку ажыццяўлення палітыкі нацыяналізацыі (рэквізіцыі, муніцыпалізацыі) у ССРБ і ССР ЛітБел і кардынальна перайначылі не толькі статус былых бібліятэк ці кнігарняў, але і наогул адмовілі большасці з іх у існаванні.

На падставе ўрадавага дэкрэта Савецкай Беларусі ад 30 студзеня 1919 г., які быў прыняты ў адпаведнасці з дэкрэтамі СНК РСФСР «Об охране библиотек и книгохранилищ» (1918), «О порядке реквизиции библиотек, книжных складов и книг вообще» (1918) [14, с. 63],

² Гл.: Организация и деятельность первых советских издательских учреждений на территории Белоруссии. – С. 5–32.

³ Гл.: Выдавецкая справа ў 1917–1921 гг. – С. 133–139.

⁴ Гл.: Друк – справа палітычная (1917–1921). – С. 180–188 ; Пасля 11 ліпеня 1920 г. – С. 192–193.

⁵ 25.03.1918 г. абвешчана Беларуская Народная Рэспубліка, 01.01.1919 – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусь, 27.02.1919 – Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Літвы і Беларусі, 31.07.1920 – Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка Беларусі.

пачынаюць ажыццяўляцца актыўныя мерапрыемствы па нацыяналізацыі ў галіне кніжнай справы і ў Мінску.

На пасяджэннях Мінскага Савета рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў слухаюцца пытанні «О национализации книжных и нотных магазинов» (7 лютага 1919 г.) [9], «О муниципализации книжной торговли» (8 лютага 1919 г.) [10] і прымаюцца адпаведныя паставы: «Все книжные магазины и склады национализируются: они немедленно опечатываются, выпускается воззвание к гр. о том, что Комиссариат Просвещения покупает книги у частных лиц» [9]; «1. Книжная торговля в городе Минске муниципализируется. 2. Все имеющиеся в Минске частные книгоиздательства, книжные склады, магазины, лавки со всеми запасами книг объявляются собственностью Минского Совета Рабочих и Красно-Армейских Депутатов. <...> Все означенные учреждения обязуются до 25 февраля зарегистрировать свои библиотеки в Отделе Народного Образования. 3. Все помещения [по п. 2] переходят в распоряжение Минского Совета Рабочих и Красно-Армейских Депутатов. 4. С момента объявления муниципализации книжных магазинов во главе каждого книжного магазина ставится лицо, ответственное за правильный учет и оценку книг. 5. Весь персонал... <...> (в том числе и владельцы) объявляется впредь до распоряжения состоящими на службе у Минского Совета Рабочих и Красно-Армейских Депутатов. <...> 7. Организация управления книжными складами, магазинами и лавками поручается комиссии, состоящей из представителей Исполкома Совета, Отдела Народного Образования и Губернского агенства Ц. И. К. 8. Вывоз книг из Минска разрешается только по удостоверениям Минского Отдела Просвещения» [10].

Цікава, што адна з пастаноў Выканкама Савета рабочых і чырвонаармейскіх дэпутатаў ад 16 лютага 1919 г. удакладняла пытанне наконт кніг духоўнага зместу⁶, якія не падлягалі муніцыпалізацыі, і кнігандлярам дазвалялася іх прадаваць пад адпаведным кантролем [11]. Ён ажыццяўляўся не толькі мясцовымі органамі, але і з Масквы. Так, у Маскоўскі бібліятэчны адзел Народнага камісарыята асветы паведамляліся звесткі адкуль (з якіх бібліятэк) і куды, у якой колькасці (на рускай, замежнай мовах), якога зместу (па галінах ведаў) перавезены кнігі [4]. Сярод такіх бібліятэк указваліся, напрыклад,

⁶ Аднак тут трэба мець на ўвазе, што гэта не тычылася кніг рэлігійнага зместу.

прыватныя бібліятэкі з Мінска – Чапскай (800 экз.), пракурора Чуліцкага (150 экз.), Зубакіна (10 400 экз.); грамадскія бібліятэкі Купецкага клуба (2200 экз.), «Рускага грамадскага сходу» (3200 экз.), польская бібліятэка Ognisko (3350 экз.); бібліятэка пры кнігарні Фрумкіна (4000 экз.) і іншыя, асноўная частка фондаў якіх была змешчана ў спецыяльна арганізаваным у Мінску кнігасховішчы [2], а таксама размеркавана па розных бібліятэках.

У лютым 1919 г. паводле спіса ўстаноў, што знаходзіліся ў распараджэнні пазашкольнага пададдзела, пералічваліся наступныя мінскія бібліятэкі [2]: Цэнтральная бібліятэка імя А.С. Пушкіна (Пушкінская бібліятэка) (фонд – да 18 000 т., падпісчыкаў – 1500, платнае абслугоўванне); Руска-яўрэйская бібліятэка імя Нейфаха – 2-я Савецкая (фонд – да 8000 т., падпісчыкаў – 1000, бясплатнае абслугоўванне); Чытальня імя Л.М. Талстога – 3-я Савецкая (фонд – каля 3500 т.); Аляксандраўская чытальня – 4-я Савецкая (фонд – каля 3000 т.); Беларуская – 5-я Савецкая бібліятэка пры Беларускім народным доме (фонд – да 2500 т.). Была скамплектавана невялікая бібліятэчка (каля 600 т.) і аддадзена камуністычнай ячэйцы Губваенкама, збіралася бібліятэка для Дома асветы Чырвонай Арміі, польская бібліятэка, перасоўная бібліятэка для абслугоўвання партыйных бібліятэк і розных гурткоў [2].

Мінскі гарадскі камітэт КПБ Б Беларусі звяртаўся з просьбай перадаць у яго распараджэнне бібліятэку Купецкага клуба непасрэдна да камісара асветы А.Р. Чарвякова, які ўласнаручна пазначыў на лісце: «Минской Коммунистической партии нужно дать одну из библиотек, имеющихся в распоряжении Отдела Народного Образования, так как она может оказать содействие в выработке цельного коммунистического мирозозерцания у членов партии. Прошу оказать предьявителю сего полное содействие» [12].

Мінскае кнігасховішча, падпарадкаванае Аддзелу народнай адукацыі, ужо ў лютым 1919 г. змяшчала каля 32 000–35 000 т. з розных кнігазбораў. Найперш разбіраліся (сістэматызаваліся і дзяліліся паміж бібліятэкамі) кнігі настаўніка Сяргея Пятровіча Зубакіна, бібліятэка якога была нацыяналізавана па пастанове Часовага ўраду [2]. Як адзначалася Бібліятэчнай камісіяй Аддзела народнай адукацыі, «приобретением этой библиотеки, Отдел Народного Образования значительно смягчил крайнюю нужду всех существующих в Минске Городских библиотек в наиболее требуемых книгах» [7]. Далейшы лёс бібліятэкі планаваўся наступным чынам: па адным асобніку ўсіх

твораў перадаць у кнігасховішча (Пушкінскую бібліятэку), дублеты размеркаваць паміж астатнімі гарадскімі бібліятэкамі. Праўда, пры разборы бібліятэкі С.П. Зубакіна былі вызначаны і «непригодныя» кнігі, сярод якіх аказаліся «старые каталоги несуществующих в настоящее время книжных магазинов и издательств» [4]. Што сталася з кніжнымі выданнямі, якія былі прызнаны «непригодными» можна толькі здагадацца, а вось сотні іншых кніг трапілі насамрэч у мінскія гарадскія бібліятэкі – Пушкінскую, Руска-яўрэйскую, Чытальню імя Л.М. Талстога, Аляксандраўскую чытальню, нават з пазнакай «купленные» [3]. Магчыма, мела месца адпаведнае рашэнне паводле хадатайніцтва Бібліятэчнай камісіі Гарадскога аддзела народнай адукацыі аб дазvole выдаць дзецям С.П. Зубакіна 35 000 руб., хоць каштоўнасць бібліятэкі вызначалася ў тым самым хадатайніцтве ў 100 000–150 000 руб. [7]. Колькасны аб’ём кнігазбору – паводле Бібліятэчнай камісіі – складаў 15 000–16 000 т. па розных галінах ведаў, асабліва скрупулёзна была прадстаўлена руская мастацкая літаратура (нават у двух ці трох асобніках), літаратуразнаўства, мовазнаўства (у іх ліку выданні, прысвечаныя ўкраінскай і беларускай мовам), гісторыя. У меншай колькасці – літаратура па прыродазнаўстве і грамадскіх навук. У кнігазборы былі вылучаны і кнігі на замежнай мове, пераважна нямецкай і французскай. Бібліятэка ўтрымлівала і шмат каштоўных «старинных книг (имеются книги, напечатанные в 15–18 столетиях)» [7], толькі адзінкі з іх ідэнтыфікаваны сёння ў фондах НББ, ЦНБ НАН Беларусі, бібліятэкі БДУКіМ [13; 15].

Як вядома, частка асабліва каштоўных рарытэтаў – інкунабулы, рукапісныя і старадрукаваныя кнігі – адпараўляліся ў аддзел Наркамасветы РСФСР [14, с. 64].

Бібліятэчная камісія гарадскога аддзела народнай адукацыі, якая займалася размеркаваннем кніг сярод мінскіх бібліятэк, выконвала распараджэнні Народнага камісарыята асветы і ўрада (спачатку Часовага – ССРБ, потым – ССР ЛітБел). На некаторых дакументах захаваўся подпіс А. Р. Чарвякова, члена Часовага ўрада, наркама асветы). Пры стварэнні спецыяльнай бібліятэкі па мастацтве пры Абласным музеі, напрыклад Мастацка-археалагічны пададдзел Аддзела народнай адукацыі выказаў прапанову Бібліятэчнай камісіі «предоставлять из книг реквизируемых в квартирах бежавшей буржуазии, в распоряжение Библиотеки Музея все старинные и имеющие художественное значение книги и рукописи, а также все исследования и труды по вопросам искусства» [5]. Па меркаванні ж народнага камісара

асветы А.Р. Чарвякова, кнігі па пытаннях мастацтва павінны былі накіроўвацца і знаходзіцца ў Пушкінскай бібліятэцы.

Адзінкам мінскіх бібліятэк удалося пазбегнуць рэквізіцыі, сярод іх – бібліятэка Лібава-Роменскай чыгункі, якую вызвалілі ад дзеяння дэкрэта Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі (ад 30 студзеня 1919 г.) пасля хадайніцтва камітэта Саюза служачых кантроля Лібава-Роменскай чыгункі перад Аддзелам народнай адукацыі Беларускай Савецкай Рэспублікі «как обслуживающую достаточно широкие потребности своего Профессионального Союза и отвечающую прямым интересам службы и самих трудящихся» [6].

Занепакоенасць аб захаванні былых бібліятэк выказвалі, як грамадскія арганізацыі, так і навучальныя ўстановы. Да прыкладу, дырэкцыя Мінскага рэальнага вучылішча, што пераўтваралася ў Працоўную школу клапацілася не толькі пра захаванне багатых фондаў сваёй бібліятэкі па фізіцы, прыродазнаўстве, літаратуры, гісторыі, географіі, хіміі, якія збіраліся на працягу 40 гадоў, але і спрабавала шукаць шляхі па паляпшэнні становішча ўстановы: «...тем более, что за последние 4 года коллекции и пособия значительно пострадали как при многочисленных переездах <...>, так и от крайне небрежного отношения к ним различных учреждений и Российских и Германских, занимающих под постой здание училища» [8].

Шэраг бібліятэк, якія існавалі пры гімназіях (асабліва прыватных) і розных вучылішчах Мінска [1], былі рэквізаваны, і іх фонды трапілі не толькі пад пераразмеркаванне (паступілі ў бібліятэкі савецкіх школ), але яшчэ доўгі час заставаліся ў становішчы дэпазітных – Бібліятэка Мінскай Марыінскай гімназіі, Бібліятэка Мінскага Рускага грамадскага сходу, Бібліятэка для чытання Б.А. Гарадзенскага⁷.

Прыведзеныя прыклады з'яўляюцца толькі фрагментамі як да характарыстыкі, так і да больш глыбокага даследавання тых гістарычных, а найболей трагічных працэсаў, якія адбываліся ў Беларусі з кнігазборамі, назапашанымі прыватнымі ці грамадскімі стараннямі з рознымі мэтамі – калекцыйнымі, асветніцкімі, навучальнымі, што сведчылі аб развіцці даўняй, яшчэ перадсавецкай кніжнай культуры, аб яе ўзроўні і ўплыве на тагачаснае грамадства.

ЛІТАРАТУРА

⁷ Асобныя кнігі з дадзеных кнігазбораў увайшлі, напрыклад, у склад бібліятэкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў (у 1975 г.) і зараз захоўваюцца ў аддзеле рэдкіх кніг і дакументаў.

1. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–5, 18.
2. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 29. – Арк. 16.
3. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 35. – Арк. 195–209.
4. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 38. – Арк. 10.
5. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 38. – Арк. 34.
6. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 38. – Арк. 35.
7. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 38. – Арк. 36.
8. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 68. – Арк. 15.
9. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 68. – Арк. 22.
10. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 68. – Арк. 23.
11. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 68. – Арк. 26.
12. ДАМВ. – ФОНД 322. – Воп. 1. – Спр. 68. – Арк. 41.
13. **Доўнар, Л. І.** Мінскія кнігазборы XIX стагоддзя / Л. І. Доўнар // *Здабыткі : дакум. помнікі на Беларусі / Нац. б-ка Беларусі ; склад. Л. Г. Кірухіна, Т. І. Рошчына. – Мінск, 1998. – Вып. 3. – С. 60–72.*
14. **Покало, М. И.** История библиотечного дела в БССР / М. И. Покало. – Минск : Вышэйшая школа, 1986. – 200 с.
15. **Радкевич, О.** Минские библиофилы начала XX века: Татур и Зубакин / О. Радкевич // *Здабыткі : дакум. помнікі на Беларусі / Нац. б-ка Беларусі ; склад. Л. Г. Кірухіна, Т. І. Рошчына. – Мінск, 2005. – Вып. 7. – С. 158–184.*